

TERESA ZOFIA ORŁOŚ
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Współczesna czeszczyzna potoczna

Czeski język (narodowy) obejmuje: 1. język literacki z jego odmianą pisaną, oficjalną oraz mówioną, 2. język potoczny, 3. dialekty regionalne, 4. języki zawodowe, slang, argot.

Czeski język literacki (*spisovná čeština*) używany jest nie tylko w tekstach (literatura piękna, naukowa), ale także w życiu publicznym, w różnych wystąpieniach, w oficjalnych komunikatach, w radiu, telewizji i oczywiście w szkole. Tego języka uczy się również cudzoziemców. Czeski lingwista, Jan Chloupek (1974, s. 43), stwierdza pół żartem, pół serio, że najbardziej poprawnie mówią w Czechach cudzoziemcy – bohemiści: „přísně spisovně mluvívají u nás jen jazykově nadaní návštěvníci ze zahraničí, neboť ti se tomu naučili z mluvníc a příruček”.

Na co dzień jednak Czesi, chcący używać języka literackiego, posługują się jego odmianą mówioną, jest to tzw. *hovorová čeština*, która dawniej przez niektórych językoznawców traktowana była jako samodzielna odmiana języka. Charakteryzuje się ona uproszczoną składnią, brakiem form książkowych, unikaniem pewnych sekundarnych przyimków, krótszych form przymiotnikowych w orzeczniku oraz m.in. częstym użyciem uniwerbizmów, co przybliża ją do języka potocznego – *obecná čeština*.

Cechy uważane za charakterystyczne dla współczesnego czeskiego języka potocznego (*obecná čeština*), zwłaszcza fonetyczne, pojawiały się już w najstarszych tekstach pisanych, kiedy jeszcze nie była w pełni ustalona norma językowa. W wieku XV, XVI i XVII w tekstach występują równolegle formy, uważane dziś za literackie i za potoczne. Zdaniem Elżbiety Szczepańskiej¹, początkowo w wieku XIV i XV cechy te miały charakter doraźny i poświadczone były nielicznymi przykładami. W wieku XVI ich liczba wzrosła, zwłaszcza w tekstach, dotyczących życia codziennego. Od wieku XVII daje się zauważyć wzrost frekwencji, a nawet ekspansja cech uważanych dziś za charakterystyczne dla języka potocznego.

¹ E. Szczepańska, *Cechy czeszczyzny okresu baroku a obecná čeština*, Kraków 2004, s. 213.

Np. w badanym przeze mnie materiale z siedmioletniego słownika Petra Lodeckera, wydanego w Pradze w r. 1605 (Orłoś 1992 I, s. 42–72), a zawierającym m.in. dział czeski i polski, występują obok siebie wyrazy w formach, uważanych obecnie za literackie i za potoczne, np. z nagłosowym *o/vo-*, z *ý/ej*. Słowa z nagłosowym *o-* znaleźć można nie tylko pod literą *o*. Niektóre wyrazy notowane są jedynie w postaci z *vo-*, por. *vokurka* ‘ogórek’, *volše* ‘olcha’, inne zarówno pod literą *o* jak *v*, por. *ocas* : *vocas* ‘ogon’, *opilý* : *vopilý* ‘pijany’; a w śródgłosie wyrazów pojawiają się formy z długim *ý* obok form z dyftongiem *ej*, uważanych obecnie za potoczne, por. *být* : *bejt* ‘być’.

Po przegranej z Habsburgami w 1620 r. bitwie pod Białą Górą, w tzw. okresie mroku (*doba temna*), okresie nasilonej germanizacji, doszło do znacznego rozchwiania normy językowej. Zwłaszcza literatura religijna, przeznaczona dla ludu, odbija ten stan. Do zmian doszło dopiero w czasie czeskiego odrodzenia narodowego: przełom wieku XVIII i XIX oraz 1. poł. wieku XIX (Orłoś 2000). Ustalono wtedy czeskie normy gramatyczne, odnowiono oraz uzupełniono czeski zasób wyrazowy, m.in. w oparciu o zapożyczenia innosłowiańskie, głównie polskie (Orłoś 1964, 1987) i rosyjskie (Lilić 1982). Czeska norma językowa została ustalona sztucznie i odgórnie w oparciu o czeszczyznę tzw. złotego wieku, czyli szesnastowieczną. Fakt ten stał się przyczyną znacznego rozdziewu między językiem literackim a potocznym, który widoczny jest do dziś. Zwłaszcza na terenie geograficznym Czech, a przede wszystkim w Pradze, w domu, pracy, na ulicy, w sklepach, mówi się wyłącznie językiem potocznym. Używają go także ludzie wykształceni. Zbierając materiały do swoich prac o polonizmach i sławizmach w języku czeskim, pracowałam w Instytucie Języka Czeskiego Czecho-słowackiej (obecnie Czeskiej) Akademii Nauk w Pradze. Pracownicy tego Instytutu, autorzy słowników czeskiego języka literackiego, posługiwali się na co dzień wyłącznie czeszczyzną potoczną.

Słusznie konstatuje Olga Müllerová (2004, s. 104), że mieszanie kodu literackiego i nieliterackiego w czeskich wypowiedziach jest powszechne i że dla wielu użytkowników czeszczyzny jest to całkowicie naturalny (i najbardziej nadający się do przyjęcia) sposób komunikacji.

Czeski bohemista, Jan Chloupek (1974, s. 52), podkreśla, że tzw. *obecná čeština* to czeska specjalność. Dziwi zwłaszcza cudzoziemców, którzy, słysząc wokół siebie inny język, niż ten, którego się nauczyli, zaczynają podejrzewać, że się uczyli ze złych podręczników.

W nauce czeskiej panuje pewien rozgardiasz terminologiczny dotyczący odmian czeskiego języka. Istnieje termin „powszechnie mówiony język” (*běžně mluvená čeština*) na określenie języka używanego w sytuacjach, kiedy nie jest konieczne posługiwanie się językiem literackim (Daneš 1997, s. 15), niektórzy badacze używają terminu regionalny interdialekt (Daneš 1997, s. 15), mowa jest o interdialekcie czeskim, gdzie lokalne dialekty w praktyce już nie występują, a który powstał w oparciu o dawny dialekt środkowo-czeski. Najczęściej jednak ta, będąca w powszechnym użyciu, odmiana czeszczyzny, nazywana jest „obecná čeština”, czyli dosłownie ‘powszechna, ogólna czeszczyzna’. Pierwotnie przymiotnik *obecná* był używany w znaczeniu ‘mowa prostych obywateli’ w przeciwieństwie do języka literackiego – *čeština spisov-*

vná, a więc język warstw wyższych. Obecnie, jak konstatuje František Daneš (1997, s. 15), przymiotnik „*obecná se však chápe ve významu všeobecně užívaná*” czyli ‘będąca w powszechnym, codziennym użyciu’. Trzeba zwrócić również uwagę na fakt, że uważa się, że mieszkańcy Moraw mówią „bardziej po literacku” niż mieszkańcy Czech, chociaż lubią z kolei wtrącać regionalizmy.

Czeska sytuacja językowa różni się znacznie od polskiej. Polski język potoczny według Jadwigi Kowalikowej (2003, s. 245) „to nasza mowa codzienna: konkretna, żywa, obrazowa”. Różni się od języka literackiego przede wszystkim w zakresie doboru słownictwa (kolokwializmy) i frazeologii. Polszczyznę potoczną cechuje m.in. uproszczenie składni (częste wykołajenia, przewaga konstrukcji krótkich nad dłuższymi, zdań współrzędnie złożonych nad podrzędnie złożonymi). Cechy te charakterystyczne są również dla czeskiego języka potocznego, ale tam na plan pierwszy wysuwa się odmienność fonetyczna.

Spójrzmy, jakie cechy fonetyczne wyróżniają tę odmianę czeszczyzny od języka literackiego:

1. *v* protetyczne przed *-o*, por. *okno* > *vokno*, *on* > *von*, *naopak* > *navopak*;
2. dyftongizacja długiej samogłoski *y*, rzadziej *i*, które przechodzą w *ej*, por. *dobrý muž* > *dobrej muž*, *k dobrým mužům* > *k dobrejm mužům/mužum*, *zítra* > *zejtra*;
3. zwężenie długiego *é*: *českého* > *českýho*, *těžké stroje* > *těžký stroje*, *k mladé dívce* > *k mladý dívce*;
4. uproszczenie grup spółgłoskowych: *který* ‘który’ > *kerej*, *nesl* > *nes* (zanik *l* wygłosowego rejestrujemy także w mówionej czeszczyźnie literackiej);
5. skracanie długich samogłosek w formach czasownikowych, dopiero ostatnio zaznaczane też w piśmie, np. w najnowszej literaturze pięknej: *i* > *i*, *á* > *a*, por. *musím* > *musim*, *prosím* > *prosim*, *mám* > *mam*, *prodám* > *prodam*, *utéci* > *utect/utýct*, np. tzw. „Czeski Korpus Narodowy“ rejestruje około 100 przykładów z formą *prosim*, wyekscerpowanych z najnowszej czeskiej literatury pięknej.

Charakterystyczne dla czeskiego języka potocznego są pewne zjawiska morfologiczne:

1. upowszechnienie się w narz. l.mn. końcówki *-ma*, przejętej z liczby podwójnej, rzeczowników wszystkich rodzajów, por. *s dobrými muži* > *s dobrejma mužema*, *s ženami* > *s ženama*, *s kostmi* > *s kostma*;
2. końcówki *-u*, *-ou* zamiast *i*, *í* w 1. os. l.poj. i 3. os. l.mn., por. *já piji* > *piju*, *oni pijí* > *pijou* oraz *-ct* w bezokoliczniku zamiast *-ci*, por. *utýct* zamiast *utéci*. Cechy te występują również w czeskim literackim języku mówionym (*hovorová čeština*).
3. końcówka wspólna dla przymiotników wszystkich rodzajów w mian. i biern. l.mn., por. mian. l.mn.: (*to jsou*.) *mladí muži* > *mladý muži*, *mladé dívky* > *mladý dívky*, *mladá kuřata* > *mladý kuřata*; biern. l.mn.: (*vidím*.) *mladé muže* > *mladý muži*, *mladé dívky* > *mladý dívky*, *mladá kuřata* > *mladý kuřata*.

W języku czeskim i polskim, podobnie jak w wielu innych językach, istnieje tendencja do skracania wyrazów. Pozostaje ona w zależności od częstości ich używania, jest przejawem upraszczania systemu językowego i ekonomii wyrażania (Puzynina 1976). W języku czeskim tendencja do skracania wyrazów, zwłaszcza w języku potocznym, ma o wiele szerszy zasięg niż w polszczyźnie (może z wyjątkiem slangu

młodzieżowego, Orłoś 2002). A oto pewne przykłady form skróconych używanych w potocznej czeszczyźnie: *páč* < *poněvadž* ‘ponieważ’, *nashle* < *nashledanou* ‘do widzenia’, *bezva* < *bezvadně/ bezvadný/-á/-é* ‘świetnie, świetny, -a, -e’ itp.

Jedną z cech odróżniających czeski język potoczny od literackiego jest słownictwo. Ma ono charakter bardziej ekspresywny, bardziej dostosowane jest do komunikacji codziennej. Czesi często w języku potocznym używają kolokwializmów pochodzenia niemieckiego, np. w miejsce literackiego *žebřík* ‘drabina’ > *štafle* < niem. *Staffel*; lit. *pažitka* ‘szczypiorek’ > pot. *šnytlík* < niem. *Schnittlich*, lit. *čistit* > pot. *pucovat* < niem. *putzen*, lit. *spíže* ‘spizarka’ > pot. *špajzka* < niem. *Speise* ‘pokarm’. Także wyrazom rodzimym nadają nowe, ekspresywne znaczenie, por. *štětka* ‘pędzel, szczotka’ / *šlapka* ‘stopa, pedał’ > ‘ prostytutka’, *bábovka* ‘babka (ciasto)’ > ‘mięczak’. W języku potocznym używa się chętnie przekleństw niemieckich lub pochodzenia niemieckiego, np. *Herrgott* (‘panbóg’) *Himmel* (‘niebo’), *fujtajfl* (*tajfl* < *Teufel* ‘diabeł’).

Wyrazem często wtrącanym w komunikacji codziennej, zwłaszcza przez młodzież, jest forma wołacza od *vůl* ‘wół’ *vole* albo powtórzenie *vole vole*². Pierwotnie było to przezwisko. Obecnie jednak już nie odgrywa tej roli i używane jest przy zwracaniu się do kogoś, albo do wypełnienia pauzy przy braku odpowiedniego wyrazu. Pełni podobną funkcję jak polskie wtrącane *prawda* albo *k...*. Autorzy pracy *O češtině každodenní* (1984) stwierdzają, że „mladí lidé si nenadávají, nýbrž se během rozmluvy způsobem opravdu velmi svérázným obracejí jeden na druhého. Výraz *vole*, i když s nadávkou původně souvisel, má dnes pouze funkci kontaktovou, jak o tom svědčí i jeho časté opakování, popř. i spojování s 5. pádem, srov. *vole Petře, počkej!*”. Ostatnio zatarło się pierwotne znaczenie *vole*, czyli wołacza od wyrazu *vůl* ‘wół’ i można tak zagadnąć również dziewczynę. Słyszałam w Pradze, jak młody chłopak pokazywał swojej koleżance reklamę dzinsów i zwrócił się do niej słowami: *vole vole, koukni se* (‘popatrz się’).

F. Daneš (1997, s. 21) zwraca uwagę na fakt powstawania innowacji w zakresie frazeologii. Jego zdaniem, nie stanowią one na ogół wzbogacenia zasobu frazeologicznego, ale raczej wpływają na wycofywanie pewnych dotąd używanych związków, np. w miejsce konstrukcji *něco záleží v něčem* ‘coś zależy od czegoś’/ *smyslem něčeho je* ‘sens tkwi w czymś’ używa się często w języku codziennym połączenia *něco je/ není o tom*. Szerzy się również konstrukcja *až tak* w miejsce *příliš, tak jak, takovou jakou*. Nie chodzi tu chyba o wpływ polski. Dla potocznej czeszczyzny, gdzie wymienione konstrukcje się pojawiają, jednak bardziej charakterystyczne są frazeologizmy zawierające kolokwializmy, por. *bejt v čudu* ‘zniknąć bez śladu’, *proč čumiš do blba* ‘czemu gapisz się jak ciele w malowane wrota’, *můžeš se vycpat / jdi se bodnout / trhni si nohou* ‘możesz się wypchać’, *dostát padáka* ‘dostać wymówienie/kopa’; oraz wulgaryzmy, por. *polibit někomu pr....* ‘pocałować kogoś gdzieś’, *lézt někomu do pr...*

² Nieżyjący już prof. Alexandr Stich z Pragi opowiadał mi o wymianie zdań między nim a młodymi ludźmi w metrze, którzy zwracali się w rozmowie do siebie per *vole*. Kiedy profesor chciał wysiąść, a młodzieńcy zatarasowali mu drogę ogromną torbą, zwrócił się do nich słowami: „Dovolte volové, chtěl bych vystoupit”, na co usłyszał w odpowiedzi „Vole, co si to dovoluješ (równocześnie gra słów, zawierających podstawę słowotwórczą *-vol-*: *dovolte, dovolujete* ‘pozwólcie, pozwalasz’).

‘włazić komuś do d...’, *jít do háje / hajzlu / pr...* ‘iść do cholery, diabła’, *mít něco v pr...* ‘mieć to w d...’. Niekiedy wulgaryzmy zastępowane są eufemizmami, np. *jít do pr...* *jít do Prčíc*. W polszczyźnie również używane są eufemizmy, por. *kurde / kurczę*.

Zdarza się, że jeden frazeologizm zastępuje wiele związków frazeologicznych, np. modne obecnie, zwłaszcza w języku młodzieżowym, *být/bejt v pohodě* może być użyte w kontekście odpowiedzi na różne pytania: *Jak se Ti vede? Věchno je v pohodě?* ‘jak Ci się powodzi? Wszystko OK?’ *Jak se cítí mamka? V pohodě* ‘Jak się czuje mama? Dobrze’, *Jak se cítíš v novém zaměstnání/postu? (Je/jsem) v pohodě* ‘Jak się czujesz na nowej posadzie? Jestem zadowolony’, *Dovedeš to udělat? Stihnu/provedu/udělám to v pohodě* ‘Czy umiesz to zrobić / podasz temu? Z najwyższą łatwością’. Zwrot ten łączy język potoczny z odmianą mówioną języka literackiego. Jak już o tym była mowa, więcej cech jest wspólnych dla tych odmian językowych, należy do nich m.in. także uniwerbizacja rzeczowników, por. *koupit poláka, moskvu, paříž* ‘kupić kielbasę polską, moskiewską, paryską’, *doba po plyšáku* ‘okres po aksamitnej („pluszowej”) rewolucji’. Ostatnio w języku młodzieżowym modne stało się używanie przymiotnika *hustý* ‘gesty’ w znaczeniu ‘intensywnie przeżywany’ w sensie pozytywnym, por. *to byl vážně hustej večírek* w znaczeniu ‘na tej imprezie wczorajszej była świetna zabawa’ lub negatywnym, por. *To, co se děje v Čečensku, to je teda vážně hustý* w znaczeniu ‘To, co się dzieje w Czeczenii, jest faktycznie okropne’. Coś może być nawet *megahustý*. Podobne znaczenie ma słowo *psycho*, por. *to, co vyprávěl o svý cestě, to bylo fakt velký psycho*.

W związku z nabywanym przez społeczeństwo wykształceniem zaobserwować można pewien trend w języku potocznym do unikania w środowiskach inteligenckich niektórych form morfologicznych (np. spływania mian. i biern. l.mn. rzecz. r. męskiego), unikania pewnych wulgaryzmów. Z kolei beletrystyka coraz częściej wykorzystuje czeszczycę potoczną (Orłoś II, 1992). Początkowo z końcem wieku XIX pojawiała się nieśmiało w dialogu (Ignát Herrmann, Matěj Anastasia Šimáček). Z początkiem wieku XX, zwłaszcza u pisarzy z kręgu naturalizmu, notowana jest już częściej. W dialogach prozy Karla Matěja Čapka-Choda (Orłoś 1992 II, s. 97–106) przewijają się różne odmiany czeszczycy w zależności od opisywanego środowiska. „Ulica“, czyli bohaterowie pochodzący z niższych warstw społecznych, mówi językiem potocznym, wtrącając m.in. liczne wulgaryzmy i wyrazy slangowe. Również w dziele Jaroslava Haška notujemy czeszczycę potoczną w dialogu, ale przemieszana ona została z gwarą żołnierską i zawiera wiele elementów obcojęzycznych i celowych zniekształceń, poprzez które autor „Dzielnego wojaka“ osiągał efekty komiczne (Orłoś II 1992, s. 107–121). W prozie XX wieku czeszczycza potoczna króluje już w dialogach, rejestrujemy ją m.in. u Karla Čapka i innych autorów. Czasami wykorzystywana bywa nietypowo, jako środek prozy artystycznej. U znanego też w Polsce pisarza Oty Pavla³ (Orłoś 1992 II, s. 129–137), autora książek *Smrt krásných srnců* (*Śmierć pięknych saren*), *Jak jsem potkal ryby* (*Jak spotkałem ryby*), posługiwanie się językiem potocznym stanowi instrument stylizacji artystycznej. Autor w pierwszym rze-

³ O. Pavel, *Smrt krásných srnců* 1971, *Jak jsem potkal ryby* 1974 (tłum. A. Piotrowski, J. Waczków).

dzie posługuje się językiem literackim, a elementów języka mówionego (*hovorová čeština*) i potocznego (*obecná čeština*) używa niekonsekwentnie i jakby na okrasę, nie tylko w dialogu, ale też w tekście narratora. Ostatnio powstają książki, całe pisane w omawianej odmianie języka czeskiego. Przykładem takiej literatury jest np. książka *Noční práce* Jáchyma Topola (2001), por. tekst: “Di do lesa a zavolej to... Podruhy už uvidíš, někde se něco hne... Uslyšíš někoho dejchat (s.106). A oto formy nieliterackie : *di < jdi, podruhý < podruhé, dejchat < dýchat*.

W związku z coraz powszechniejszym używaniem w komunikacji codziennej, w beletrystyce, na scenie, w niektórych programach telewizyjnych, języka potocznego (*obecná čeština*), zaczyna on właściwie pełnić na terenie Czech funkcję mówionego języka ogólnego. Słusznie podkreślają autorzy książki *Čeština za školou* (1979), że czeskiego języka potocznego nie można uważać za gorszą odmianę języka narodowego, ale należy pamiętać o tym, jakie pełni zadanie, do kogo i w jakiej sytuacji tym językiem się zwracamy. Wiele zależy od takich użytkowników, którzy obok tej nieliterackiej odmiany posługują się językiem literackim i oni przede wszystkim wywierają wpływ na kultywowany sposób wyrażania się. Dzięki nim czeski mówiony język literacki i czeski język potoczny coraz bardziej się do siebie zbliżają.

Summary

The Czech tongue consists of: 1. literary language with its official written and spoken varieties, 2. everyday language, 3. regional dialects, 4. professional jargons. It is typical of Czech to mix literary and non-literary codes depending on extra-linguistic situations. At home, at work or in contacts with one's friends, especially in Prague, everyday language called “*obecná čeština*” is used. It is distinguished from literary language mainly on the phonetic level but also some morphological differences are observed. At the present moment this alteration of Czech is becoming more and more popular functioning as a spoken variety of literary language, which results in greater resemblance of the two varieties of Czech.

Bibliografia

- Čechová M. i kol. 1995. *Čeština – řeč a jazyk*, Praga.
 Hauseblas K., Kuchař J. (red.), 1979. *Čeština za školou*, Praga.
 Chloupek J. 1974. *Knížka o češtině*, Brno.
 Daneš F. i kol. 1997. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, Praga.
 Kowalikowa J. 2003. *abc...wiedzy o języku polskim*, Kraków.
 Lilić G. 1982. *Rol' ruskogo jazyka v razvitii slovarnogo sostava češskogo literaturnogo jazyka*, Leningrad.
 Loderecker P. 1605. *Dictionarium septem diversarum linguarum...*, Praga.
 Müllerová O. 2004. *Zpráva o výzkumu mluvené češtiny v západních Čechách a v Praze*, w: *Naše řeč* 87, s. 100–104.
O češtině každodenní. 1984. Brno.

- Orłoś T. Z. 1964. *Zapożyczenia polskie w słowniku Jungmanna*, Kraków.
- Orłoś T. Z. 1987. *Polonizmy w czeskim języku literackim*, Kraków
- Orłoś T. Z. 1992. *Studia bohemistyczne*, I–II, Kraków.
- Orłoś T. Z. 2002. *Tendencja do skracania wyrazów w języku czeskim i polskim*, w: *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków, s. 315–319.
- Puzynina J. 1976. *Skróty językowe – charakterystyczna struktura XX w.*, w: *Z problemów współczesnych języków i literatur słowiańskich*, Warszawa.
- Szczepańska E. 2004. *Cechy czeszczyny okresu baroku a obecna čeština*, Kraków.